

Bekir Avcı: Mimariden hafızaya, Muş'ta Ermeni yapıların izini sürmek

Posted on 24/06/2020

Çocukluğumun da geçtiği Muş'un Kale Mahallesi, eski bir Ermeni mahallesiydi. Kentin çoğu yoksul olan kesimine yakın tarihe dek ev sahipliği yapan bu mahallede Ermeni hafızasını canlı tutan kimi yapılar mevcuttu. Ta ki 2012 senesine kadar. O yıl mahallenin kentsel dönüşüm alanı ilan edilmesiyle Ermeni mimarisinin son izleri de silindi. 200 yüzyılı aşkın zamandır ayakta kalmayı başarmış Ermeni yapıları tescilli olmadığı gerekçesiyle kısa süre içerisinde yıkıldı. O evlerin yerinde artık TOKİ'ler var.

Dönemin Muş Belediye Başkanı Necmettin Dede, "Ermeniler 1917'deki Rus işgaliyle Muş'a geldi, evleri ve bağları Türklere aldı" iddiasında bulunup, "Taş ve topraktan yapılmış evler, tescil edecek ne var?"[1] dese de yıkılan yapıların hemen hepsi tarihiydi, tarihin akışı da iddia ettiği gibi değildi.

Kale Mahallesi'nin hikayesi, erken Cumhuriyet döneminin mekan politikalarından günümüz neoliberal politikalarının mekânsal tezahürlerine bir hat çekmeyi mümkün kılıyor.

DARON'DAN MUŞ'A

Tıvniç, Vartenis, Til, Nor Şen, Garni, Arinçvank, Orgnost...[2] Adı geçen bu yerler bugünkü Bitlis ve Muş sınırları içerisinde kalan ilçe ve köylerden bazıları. Kürtçe ve Türkçe isimleri olsa da bu yerler yöre halkı tarafından hala Ermenice adlarıyla anılıyor. Bu dahi bölgenin Ermeni tarihine, o tarihin bugüne uzanan izlerine dair çok şey söylüyor.

19'uncu yüzyıl ile 20'nci yüzyıl başlarında dönemin Bitlis Vilayeti'ne bağlı sancaklardan biri olan Muş, beş kazaya bölünmüştü. Sancağın kazalarından biri kentle aynı adı taşıyan, bugünkü kent merkezini de kapsayan Muş'tu.

Kadim Ermeni kenti Daron, Anadolu'da erken dönem Hıristiyanlığın merkeziydi. Tarihçi Richard G. Hovannisian, Tarihi Kentler ve Ermeniler dizisinin ilk kitabı olan Bitlis ve Muş'ta[4], Daron'un antik dönemden beri Ermeni yaşamı için bir kaynak niteliğinde olduğunu söylüyor.

1915'te Sasun ve Bitlis'tekilerle beraber Muş Ermenilerinin hiçbir kaçış yolları olmadığı için "kapana kısırıldığı" vurgulayan Hovannisian, o tarihten itibaren Ermeni nüfusunun yanı sıra Ermenilerin varlığının kanıtlarının da sistematik olarak yok edildiğini belirtiyor.

Hiç kuşkusuz bu "kanıtların" başında kentteki Ermeni mimarisi geliyordu.

İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidarının gerçekleştirdiği 1915 soykırımı ile kentteki Ermeni nüfusun yok edilmesi ardından, kentin mimarisi de kıyımdan nasıplandı; Ermeni mal ve mülkleri dağıtıldı, okul, kilise ve manastırları yıkıldı ya da farklı amaçlarla kullanıldı.

1915'ten sonra bu yapıların uzun vadede nasıl yok edildiğini Estukyan şöyle anlatıyor:

"Muş gibi birçok yerde önce araziler özelleştirildi. Böylece eskiden kamuya ait yapılar şahıs malı oldu. Düşünsenize, adamın arazisinde kilise var, okul var.

"Bunun dışında kalan yerlerde de o yapının taşları başka yerlerde kullanıldı. Devlet yeni bir yapı inşa edeceği zaman o yapıların taşlarından yararlanmak istedi. Bir kısmını fonksiyonel olarak kullanıp dönüştürdüler. Mesela bir kilise şehir içindeyse ya da bir yerleşim biriminin içindeyse onu camiye çevirdiler. 'Hazır çevrilmiş bir yapı var bunu kendi ihtiyacımıza göre kullanalım' dediler. Bu da bir yöntemdi.

“Bir diğerk yöntem de yapıların taşlarını çalmaktı. Mesela Muş’ta en önemli bir yapı, Çengilli diye bilinen bölgedeki manastırdı. Çok büyük bir manastırdı. Ermenilerin orada yaşadığı dönemde son derece işlevsel bir hac mekanıydı. Çevre illerden insanlar törenlere katılmak üzere oraya gelirlerdi.

“O civardaki köylerin tüm evleri o manastırdan yapılmıştır mesela. Şu anda o manastırdan eser yok. Halbuki fotoğrafları var. Yani 90-100 sene önce ayakta olan bir yapıdan bahsediyoruz. Bunlar depremde ya da doğal afetle yıkılmadı. İnsan eliyle yıkıldı.”

Estukyan’ın dediği gibi, bu yapılardan günümüzde ayakta kalabilen neredeyse yok.

Kale, Dere ve Minare mahallelerinde içerisinde hala insanların yaşadığı son Ermeni evleri vardı. Çoğunluğu moloz taşı ve kerpiçten yapılan bu evlerden bazıları taş duvarlar örülerek inşa edilmişti. Birçoğunda ahşap oymalı balkonlar bulunuyordu ve bölgedeki yapıların aksine bu evler iki ya da üç katlıydı. Şimdi bu evlerin de yerinde artık TOKİ yapıları var.

MUŞ OVASI’NDA YER MI YOKTU?

Yıkımın başladığı 2012 yılında, Ermenice ve Türkçe yayın yapan Agos gazetesinin gündemleştirmesi, yine bazı mimar ve hak savunucularının desteğiyle kimi evler kurtarılabildi.

Dönemin Agos muhabiri Uygur Gültekin, haber takibi için gittiği Muş’ta o an karşılaştığı manzarayı savaş sonrası bir kente benzetiyor.

Gültekin, “Belediye, kenti korumakla ilgili hiçbir sorumluluğunu yerine getirmemişti. Mahallenin bütünlüklü olarak korunması gerektiğine dair uzman görüşlerine kulak asmamıştı. Haberlerin ardından koruma kurulları harekete geçti ama çok geç kalınmıştı”

diyor.

Yıkımla beraber mahalledeki tarihi Ermeni evleri yok edilirken onlardan biri kurtarılabildi. Muşlu Ercan Çete'nin evi hala ayakta ancak o da oradan çıksın diye bin bir uğraş veriliyor; suyu kesiliyor, evinin dibindeki rögar kapağı 5 yıldır kapatılmıyor, her gün evinin bir köşesine kazma vuruluyor, tescillendiği halde evinin restorasyonu engelleniyor...

Çete'nin o dönem evini tescilleyerek kurtarabilmesi sembolik ve hukuki bir önem arz ediyor. Çünkü Çete örneği, diğer evlerin de tescillenebileceğinin kanıtı. Ancak mahallede artık tescillenecek bir yapı yok. Çünkü o dönem evlerinden çıkmak istemeyenler zorla çıkarıldı, evler birkaç hafta içinde yerle bir edildi.

Muş Mimarlar Odası'ndan Ali Erol, "Mülk sahibi evini vermeyince kepçe gitti evin bahçesini, duvarını yıktı, yan tarafını kazdı. O da mecbur kaldı evini boşalttı" diyor.

Çete'nin evinin tescillemesinde ve "şimdilik" kurtarılmasında rol oynayan Erol, "Aslında TOKİ'yi buraya sokmayabilirlerdi. TOKİ için çok farklı alanlar vardı Muş'ta" diye belirtiyor.

Erol, kentte yeni genişleme alanları olsa da şehrin en köklü ve tarihi yerinden başlayıp, özellikle Ermenilerin izlerinin çok net görüldüğü evlerin yıkılarak yerlerine TOKİ yapıldığını vurguluyor.

Ermeni ustaların elinden çıkmış 200 yıllık tarihi evini zor bela kurtarmayı başaran Çete ise, "Neden Kale? Muş Ovası'nda yer mi yoktu?" diye soruyor. Gerçekten de yok muydu?

"BURADAKI ERMENİ TARİHİNİ TAMAMEN YOK ETMEK İSTİYORLAR"

Daron Muş Ermenileri Derneği yöneticisi Hayrettin Arslan, "Burası ruhani bir yerdi. Burada

yetişen papazlar farklı şehirlere gönderiliyordu” diyerek Muş’un Ermeni tarihindeki önemine vurgu yapıyor.

1915 sonrasında Ermenilerden kalan birçok yapının yok edildiğini hatırlatan Arslan, geride kalanların ise özellikle devlet ile PKK arasındaki savaşın şiddetlendiği 90’larda ya yok edildiğini ya da tahrip edildiğini söylüyor.

Bugün TOKİ’yle gelen yıkımda belediyenin büyük payı olduğunu belirten Arslan, “Sanki Muş Ovası yok olmuştu! Gittiler ve Ermeni mahallesini yok ettiler” diyor ve ekliyor:

“Eğer biraz onur olsaydı o mahalleye karışmazlardı, en azından birkaç ev bırakılırdı ama onu bile yapmadılar. Bilerek yıktılar. Altını çiziyorum, bilerek. Bu bir gerçek: Buradaki Ermeni tarihini tamamen yok etmek istiyorlar.”

Arslan’ın sözleri, Muş’taki yıkımın aynı zamanda Ermeni hafızasına mekânsal bir müdahale olduğuna işaret. 1915 sonrasında bir şekilde varlığını sürdüren Ermeni yapıların 2000’lere gelinceye dek yıkıma terk edilmesi, bugün ise TOKİ’leştirilmesi bu işaretin güçlü bir kanıtı.

Akademisyen Adnan Çelik, 2015’te başlayan sokağa çıkma yasakları ve yıkımın ardından Diyarbakır Sur’da yaşanan süreci örnek vererek, mekânı insansızlaştırmanın yanında hafızasızlaştırmayı da tarif etmek için “hafıza-kırım” kavramını kullanıyor.[5] Kale Mahallesi özelinde Muş’ta yapılanı da böyle kavramsallaştırmak mümkün.

Estukyan da bunu doğruluyor: “1915 sonrasında ulus devleti inşa ederken yapılan şey, bu ülkenin Ermeni, Rum ve Süryanilerini kovduktan, onları yok ettikten sonra bir yandan da yeni bir hafıza inşa etmektir.”

Özetle Kale örneği, mimari ile hafıza arasındaki ilişkinin egemen sınıf tarafından kullanımını örnekliyor.

Peki, soykırımın ardından bir asrı aşkın bir döneme yayılan kentsel kıyımın TOKİ'lerle nihayete vardırılması nasıl bir hafıza-kırım işaret?

MAHALLELİLER ANLATIYOR

Kale ve civar mahallelerde yaşayan, buralardan yolu geçen, oradaki evleri gören ya da bilenlerin hafızasında canlanan ilk şey kentteki Ermeni varlığı. Konuştuğumuz Muşluların anlatılarında da bu tanıklığı görmek mümkün.

Mahalleliler bir zamanlar oturdukları evlerin eskiden kime ait olduğunun farkında ve mahallenin Ermeni geçmişinin de bilincinde.

Eski mahallelilerden Meryem K., "Ben Ermenilerle maalesef komşu olamadım ama yaptıkları evlerde yaşadım" diyor, artık Kale'ye uzak olan yeni mahallesinde oturduğu evin balkonundan.

1966'daki Varto depreminin ardından mahalleye yerleşmiş Meryem K., 80'lerin başına dek orada kalmış. Yani Kale'yi geç bir dönemde, uzunca bir süre tecrübe etmiş bir isim.

Yaşadığı dönemdeki evlere baktığında o mimarının kendisine Ermenileri çağrıştırdığını belirten Meryem K., "O evlerin yapısı, o mimari bizde yoktu" diyor.

"Biz Ermenileri görmedik, maalesef komşuluk edemedik onlarla. Ama iki Ermeni evi vardı bana komşu olan. Onlardan biri iki katlıydı, diğeri tek katlıydı. İki katlı olanın balkonu ahşaptandı. Evler mezarlığa doğru bakardı. Hepsini yıktılar o evlerin. Kilise bir şekilde hala ayakta."

Meryem K.'nin "Bir şekilde hala ayakta" dediği kilise, Meryem Ana Kilisesi. Muş İl Kültür ve

Turizm Müdürlüğü'nün internet sitesinde kilise "sit alanı" olarak geçiyor. Ancak kentteki tarihi birçok yer gibi o da definecilerin hedefinde. Uzun yıllardır yıkıma terk edilmiş kilise harabe halde.

Evini yıkımdan kurtarmayı başaran Ercan Çete'nin devasa TOKİ yapılarının ortasında kalan tarihi evinin arka penceresi, bu kiliseye bakıyor.

Çete, 47 yaşında. Kale'de doğmuş. Ailesi 1960'larda mahalleye yerleşmiş. Evinin Ermeni ustaların elinden çıktığını belirtip, ayırt edici mimari özelliklerini sıralıyor: Taş, kerpiç, tavan ve yerler ahşap, gömmeli pencereler var, yatak yerleri için dahi gömmeler var.

"Bu evin içine girdiğinizde çıkmak istemezsiniz. Buradaki evlerin hepsi böyleydi ama hepsini yok ettiler" diyen Çete, sözü geçen kiliseyi de hedef alan defineciliğin Muş'ta eski bir gelenek olsa da devlet eliyle teşvik edildiğini söylüyor.

Mahallelerde yıkım kararıyla birlikte zaten işsiz, güçsüz ve parasız olan insanların evlerinden çıkması için yapılan teklifi hatırlatan Çete, bu teklif sonrasında tarihi yapılarda defineciliğin geldiği boyutu şöyle anlatıyor:

"Bana evim için 37 bin lira para teklif ettiler. Ben, 'Buradan çıkmam, bu evi yıkamazsınız, hiçbir evi de yıktırmam size, burası tarihi bölge' dedim. Tarihi bölge dediğimde ise onlar bir ifadeyi değiştirdi ellerindeki belgelerde ve insanlara evlerin altında altın olabileceğini ve bunu arayabileceklerini söylediler. '14 gün içinde evlerden alabileceğiniz her şeyi alın, kapı pencerede iş görür ne varsa sökebilirsiniz' dediler. İnsanlar 14 gün içinde evlere girdiler ve satılacak ne varsa aldılar."

Çete'nin bu anlatımını gazeteci Gültekin de doğruluyor. Gültekin, "Sokakların başlarında hurdacılar vardı. Evlerden kalan pencere, kapı ve diğer hurdaları söküyorlardı" diyor ve ekliyor:

“Enkazlara az daha yaklaştığımızda temellerdeki çukur görünüyordu. Bazı çukurların makinelerle kazıldığı belliydi. Makineler enkazı kaldırmamış ama çukur kazmışlardı. Kendilerinden olanları almışlardı, kendilerinden önce gidenlerin bıraktıklarının peşindeydiler. Mahallenin dört duvarı ayakta, çatısı çökmüş, sahipsiz kalan kilisesi de aynı durumdaydı.”

Celal Başaran da Kale Mahallesi’nde büyümüş bir Muşlu. Çocukluğunun geçtiği mahallelerin artık TOKİ’leşmesinin kent hafızasında yarattığı ve yaratacağı tahribata, “Şu anda o bölgede bir şey bırakmadılar. Ben gördüm, bana anlatıldı, bu yüzden biliyorum ki orada Ermeniler vardı. Bizden sonraki nesil artık bundan bihaber yaşayacak” sözleriyle dikkat çekiyor.

“Maalesef biz de gençlik dönemimizde Ermeni kalıntılarında altın aramaya gittik. Altın için define avcılığı yaptık. Yazık ettik” diyor devamla, pişmanlığını da dile getirerek.

Ermeni yapıların ne kadar sağlam olduğunu anlatmak için ise “Kazma ve kürekle bu kalıntıları kazamazdık. O kadar ki sağlamdı” ifadesini kullanıyor.

Muşlular arasında dilden dile dolaşan “Buranın zemini sağlam diye TOKİ’leri buraya yapmış olabilirler” iddiasını Başaran da dile getiriyor ama bir de şerh düşüyor: “Yalan da olabilir. Eğer neden bu değilse onları Allah’a havale ediyorum. Bir de şu var; eski evler iki üç katlıydı, sağlamdı, şimdi artık bu koca binalar var. Bir deprem halinde ne olur Allah bilir!”

Mimar Erol ise “depreme dayanıklı olduğu için tercih edildi” şeklindeki iddiaların aksine Kale ve diğer mahallelerin hedef olmasının altındaki nedenin “rant” olduğunun altını çiziyor ve kentsel dönüşümün define bulma amacıyla yapıldığını belirtiyor: “Buranın TOKİ’ye verilmesindeki amaç, ‘acaba burada yer altı hazineleri var mıdır yok mudur’ idi. Buradaki gömülere yönelikti yani.”

1915'İN HAYALETİ

Muş'ta definecilik neredeyse profesyonel bir "meslek" haline gelmiş. Zaten define avcılarının kazıları da Ermeni mimarisinin tahribatında büyük paya sahip.

1915 sonrasında Anadolu'da işlevsizleştirme ve kimliksizleştirme siyasetinin sistematik olarak sürdürüldüğünü söyleyen Estukyan, "Bu siyasete çok büyük katkı getirenlerden biri de define avcılarıydı" diyor.

"Çünkü define avcıları bütün eskiden kalma mezarlık, kilise ne yapı varsa temellerine kadar kazdılar. Altın olduğunu düşündüler temellerde. Bundan ötürü bir sürü yapı da kendi kendine yıkıldı definecilerin tahribatı sonucunda."

Bu konu hakkında kente giderek incelemelerde bulunan antropolog Alice von Bieberstein da "Yerel yönetim halkı serbest bırakıyor, göz yumuyor çünkü çıkarılan mallardan pay alıyor" diyor.[6]

Bieberstein, Muş'ta yapısal yoksulluk ve iç savaş gibi birçok nedenin define arayışının sebebi olabileceğine işaret ederken, "İnşa etmeye, yaratmaya yönelik bir gelenek yok. Bu aynı zamanda, 1915'in hayaletinin bölgede dolaştığını gösteriyor; soykırımın şiddeti bu şekilde geri dönüyor" değerlendirmesinde bulunuyor.

YIKINTILAR İÇİNDE AĞIT

Mahallede kalan son evlerden Çete'ninkini ziyaretim esnasında, Ermeni bir kafiyle karşılaştım. Muşlular kente gelen Ermeniler için "turist" dese de onlar Daronlulardı, yani kentin yerlileri.

Artık harabeye dönmüş kilise ile Çete'nin evi arasında duraklamış, yıkım karşısındaki hüznelerini gizlemiyorlardı. Karşı tepedeki Ermeni mezarlarına bakarken, normalde kiliselerde yapılan bir ayini gerçekleştiriyorlardı.

“Khunk”, kiliselerde ayin esnasında papazlar tarafından yakılan ve yayılan bir tür tütsü. Mezar ziyaretlerinde de bu ritüel yerine getiriliyor. Ölülere saygının sembolü ve kilise ortamını temizlemek için icra ediliyor. O gün eski topraklarına gelen Ermenilerin yaptığı da buydu.

Yaktıkları “Khunk” ile yıkıntılar arasında artık bir “pusula” işlevi gören harabe haldeki kilise, kalan tek Ermeni evi ve karşıdaki yıkık Ermeni mezarlarına bakarak dualar ediyorlardı.

Kafiledekilerle konuşmak istediğimde tedirginliklerini saklamadan, konuşma isteğimi reddettiler. Sadece içlerinden yaşlı bir kadın ağlayarak şunları söyleyebildi: “Atalarım burada yaşadı, burada öldürüldü. Biz buradaydık...”

SON BAKIŞ

Bugün Muş'un Kale Mahallesi'nde devasa TOKİ yapılarının arasında üç tarihi cami göze çarpıyor: Alaeddin Bey, Hacı Şeref ve Ulu Camii. Daron Derneği'nden Arslan, bu camilerden Hacı Şeref ve Ulu Camii'nin kiliseden dönme olduğunun altını çiziyor.

Müslümanlığı temsil eden bu yapıların gölgesinde ve TOKİ'lerin arasında Ermeni yapıların yıkıntıları uzanıyor. Ercan Çete'nin hala yıkım tehdidi altındaki evi ise bir anıt gibi duruyor mahallede.

Manzara başlı başına çok şey anlatıyor. Ancak bu manzaranın ortasında Ermenilerin

yıkıntılar arasındaki ayini hala direnen bir şeyi fısıldıyor: Muş'un Ermeni hafızası.

[1] <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/5265/baskan-dede-den-mus-lu-gecmis-zaman>

[2] Tıvniç: Durugöze, Vartenis: Altınova, Til: Korkut, Nor Şen: Sungu, Garni: Ağaçlık, Ardonk: Konakdüzü, Orgnost: Çukurbağ

[3] Kévorkian, Raymond H. ve Paboudjian, Paul B., "1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler", Aras Yayıncılık, Çev: Mayda Saris, 2012

[4] Hovannisian, Richard G., "Tarihi Kentler ve Ermeniler: Bitlis ve Muş", Çev: Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, 2016

[5] Çelik, Adnan, "Can-kırımdan hafıza-kırımı: Sur'da yeni-den rejim inşası", gazetekarınca.com, 2017, Erişim Tarihi: 20.12.2019

[6] <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/11306/musta-ermeni-kelimesinin-karsiligi-define-altini>

Kaynak: GazeteKarinca.com